

VATANDAŞLIK ALGISININ DÖNÜŞÜMÜ: TÜRKİYE ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Transformation On Perception Of Citizenship: An Evalutation On Turkey

Arş.Gör. İnci ÇOBAN İNCE

Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, İzmir/Türkiye
Arş.Gör. Evşen ALTUN ASLAN

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İzmir/Türkiye

İnce Çoban, İ. ve Altun Aslan, E. (2017). "Vatandaşlık Algısının Dönüşümü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Vol:3, Issue:12; pp:339-353 (ISSN:2149-8598)

ARTICLE INFO

Article History

Makale Geliş Tarihi

Article Arrival Date

13/07/2017

Makale Yayın Kabul Tarihi

The Published Rel. Date

28/07/2017

Anahtar Kelimeler

Vatandaşlık, Anayasal
Vatandaşlık, Rousseau'nun
Vatandaşlık Anlayışı,
Kimlik, Anayasa

Keywords:

Citizenship, Constitutional
Citizenship, Citizenship
Understanding of
Rousseauan, Identity,
Constitution

ÖZ

Vatandaşlık, birey ile devlet arasındaki hukuki bağı ifade etmektedir. Anayasalarda yer alan vatandaşlık tanımları, devletlerin sahip oldukları vatandaşlık anlayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Antik Yunan'dan itibaren vatandaşlık meselesinin tartışıldığını söylemek mümkündür ve önemli kırılma noktaları bu kavramın taşıdığı anlamın değişmesine yol açmıştır. Önemli bir kırılma noktası olan 1789 Fransız Devrimi'nden bugüne modern vatandaşlık anlayışında bir dönüşüm yaşanmış olduğu görülmektedir. Bu durumu kamusal alanda "eşit" ve "benzer"likler üzerine kurulu Rousseau'nun vatandaşlık anlayışından, Habermas'ın gündeme taşıdığı kamusal alandaki farklılıkları görünür kılmayı amaçlayan anayasal vatandaşlık anlayışına uzanan bir süreç olarak görebiliriz. Türkiye'de de bu yönde bir dönüşüm yaşanmakta olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı dünyada yaşanan kavramsal değişime paralel olarak Türkiye'de tarihsel süreçte vatandaşlık algısında yaşanan dönüşümü göstermektir. Bu noktada vatandaşlık kavramına ilişkin yapılan anayasal düzenlemeler ele alınacaktır. Osmanlı dönemindeki anayasal gelişmeler dikkate alınmakla birlikte çalışmada esas odak nokta Cumhuriyet Dönemi anayasaları olan 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları olacak ve anayasa çalışmaları çerçevesinde yapılan tartışmalar değerlendirilecektir.

ABSTRACT

Citizenship refers to a legal relation between the individual and the state. The definitions of citizenship that placed in constitutions are important in terms of showing the perception of citizenship of the states. It is possible to say that the issue of citizenship has been discussed from Ancient Greece and important break points have led to a change in the meaning of this concept. It is seen that from the French Revolution of 1789, which is an important breaking point, there has been a transformation in modern citizenship. It is likely to see this case as a process extending from a citizenship understanding of Rousseau that is based upon "equality and similarity" to "constitutional citizenship understanding" came to the agenda by Habermas that aims to makes differences in public sphere visible. It is also seen that there is a transformation in Turkey in this direction. The aim of this study is to show the transformation in the historical process of citizenship in Turkey in parallel with the conceptual change in the world. In this regard, the concept of citizenship in relation to the Constitutional arrangements will be discussed. Considering the constitutional developments in the Ottoman period, the main focus of the study will be the Constitutions of 1924, 1961 and 1982, which are the Republican Constitutional Constitutions, and the discussions made within the framework of constitutional studies will be evaluated.

1. GİRİŞ

"Onu herkes tanıyor; ama tanımlayamıyor." (Gündüz ve Gündüz, 2002: 2) Vatandaşlık kavramı sosyal bilimler literatürünün öne çıkan çalışma alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde vatandaşlık kavramının nasıl tanımlanacağına ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmakla birlikte vatandaşlık en genel anlamıyla bireyi devlete bağlayan siyasi

* Çalışma 2. Uluslararası Davraz Kongresi'nde sunulmuş "Türkiye'de Vatandaşlık Algısındaki Dönüşüm: Rousseaucu Bir Çözümleme" isimli bildirinin gözden geçirilmiş ve güncellenmiş şeklidir.

ve hukuki bir bağ olarak ele alınmaktadır. Kimlerin vatandaş olarak kabul edileceği, devletlerin tarihsel, toplumsal ve siyasal yapılarıyla ilişkilidir. Vatandaşlık tanımları da bu minvalde anayasalarda şekillenmektedir.

Vatandaşlık kavramının Antik Yunan'dan itibaren tartışılmaya başlandığını ve süreç içerisinde yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik değişimler ekseninde farklı coğrafyalarda farklı kültürel ve toplumsal koşullar dâhil her alanda etkili bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte altı çizilmesi gereken esas nokta ise vatandaşlık kavramının söz konusu süreç içerisinde farklı anlamlar çerçevesinde kavramsallaştırılmasıdır. Özellikle önemli kırılma noktaları vatandaşlık kavramının üstlenmiş olduğu anlamların şekillenmesi noktasında oldukça önem taşımaktadır. Zira 1789 Fransız Devrimi ve beraberinde ortaya çıkan Rousseaucu Evrensel Vatandaşlık anlayışı bunun en net örneğini oluşturmaktadır. Kamusal alanda "eşit" ve "benzer"likler üzerine kurulu bir vatandaşlık anlayışı üzerine şekillenen bu anlayış 1970'li yıllara kadar etkisini sürdürmüştür. İkinci kırılma noktası bu tarihlerden itibaren başlamış ve aslı anayasal vatanseverlik (*verfassung patriotismus*) olan anayasal vatandaşlık tanımı ilk olarak Alman siyaset bilimci Dolf Sternberger tarafından literatüre kazandırılmıştır. Ancak kavram tanınırlığını Jürgen Habermas'a borçludur. Habermas 1990'lı yılların başında, kamusal alanda farklılıkları görünür kılmayı amaçlayan anayasal vatandaşlık kavramını Avrupa Birliği çerçevesinde gündeme getirmiştir.

Dünyadaki vatandaşlık algısındaki dönüşüme paralel olarak, Türkiye'de de bu yönde bir dönüşüm yaşanmakta olduğu görülmektedir. Zira bu yönde çeşitli reformlar yapılmıştır. Kimlik ve anayasal vatandaşlık meselesi uzunca bir dönem Türkiye'de anayasa çalışmaları kapsamında değerlendirilmiş, uzun tartışmalara neden olmuştur. Çalışmada dünyada yaşanan kavramsal değişime paralel olarak Türkiye'de yaşanan tartışmalar ve geçmişten günümüze gelinen süreç değerlendirilecektir.

2. VATANDAŞLIK KAVRAMI

Vatandaşlık, belirli bir devlet ile birey arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bir bağ olarak tanımlanabilir (Aybay, 2008: 4). Dolayısıyla vatandaşlık genel bir tanımla, birey ile devlet arasında inşa edilen siyasi ve hukuki bir bağ ifade etmektedir. Aynı zamanda bu bağ devlete aidiyeti gösteren bireyin devlet karşısında sahip olduğu hak ve hürriyetler ile birlikte yüklenmiş olduğu ödev ve sorumlulukları kapsamaktadır. Devlet ve birey arasındaki bu ilişkilerin şekillenmesi o ülkede mevcut vatandaşlık anlayışını da belirlemektedir. Söz gelimi, otoriter ve totaliter devletlerde bireyin yüklenmiş olduğu ödev ve sorumluluklar hak ve hürriyetlerin önüne geçerken, demokratik ve özgürlükçü toplumlarda vatandaşlık hak ve hürriyet temelinde tanımlanmaktadır (Erdem, 2012a: 50). Bir başka ifade ile otoriter sistemlerde vatandaşlık devlete olan aidiyetin bir sonucu olarak yerine getirilmesi gereken ödevler olarak kabul edilirken, demokrasilerde yönetime katılma haklarına sahip olmayı ve bu haklar çerçevesinde görevler yüklenmeyi ifade eder (Eker, 2016:35). Dolayısıyla, siyasi toplumun bir üyesi ve demokratik siyasetin belirleyici ögesi olarak kabul edilen vatandaş, sahip olduğu hak ve yetkiler ile öne çıkmaktadır. Bu noktadan hareketle vatandaşlık "haklara sahip olma hakkı" olarak da nitelendirilebilir (Topuzkanamış, 2013a: 7-8). Vatandaşlık tarihsel süreçte siyasal iktidarın elde edilme mücadeleleriyle bağlantılıdır (Özkazanç, 2009: 250) ve devletle olan bu mücadeleler sonucunda kazanılmıştır (Güngör, 2017: 439). Zira, Marshall da tarihsel süreçte vatandaşlık kavramının gelişimini medeni, siyasal ve sosyal hakların kazanımı süreci ile ilişkilendirmiştir* (Marshall ve Bottomore, 2000: 140).

* Marshall'a göre ilk eksen, 17. yüzyılda mutlakiyetçi ve baskıcı yönetimlere karşı gündeme gelen, sonrasında da hukuk mahkemeleri, herkesin hukuk önünde eşitliği, adil yargılama, sözleşme hakkı, mülkiyet hakkı gibi hakları kapsayacak şekilde yaygınlaşan medeni haklar olarak gündeme gelmiştir. İkinci eksen, 18. ve 19. yüzyıllarda modern demokrasinin oluşumuna paralel olarak gündeme gelen seçme hakkı, seçilme hakkı ve örgütlenme hakkı gibi hakları ortaya çıkaran siyasal haklar şeklinde gündeme gelmiştir. Üçüncü eksen ise, 20. yüzyılda refah devletinin oluşumuna ilişkin sağlık, eğitim, işsizlik parası ve çocuk parası gibi hizmetleri sunan sosyal haklar şeklinde gündeme gelmiştir.

Ayşe Kadioğlu yapmış olduğu tasnifte vatandaşlık kavramının dört farklı şekilde kullanıldığını belirtmiştir. Buna göre ilki, kökleri Fransız Devrimi'ne uzanan ve vatandaşlığı ulusal kimlik veya milliyet ile eşanlamlı olarak ortaya koyan "ulusal kimlik veya milliyet olarak tanımlanan vatandaşlık", ikincisi, vatandaşlığın bireylerin hukuki durumunu ortaya koyan nüfus cüzdanı, pasaport gibi evraklara istinaden tanımlanan "evraklar temelinde tanımlanan vatandaşlık", üçüncüsü, Marshall'a atıfla tanımlanabilecek "haklar temelinde tanımlanan vatandaşlık", dördüncüsü ise, vatandaşlığın bir dizi görev ile özdeşleştirildiği "görev ve sorumluluklar temelinde tanımlanan vatandaşlık" tanımıdır (Kadioğlu, 2008a: 21-30). Vatandaşlık aynı zamanda bireyin kimliğidir, hangi kurullarla sınırlı olduğunu hangi haklara ve ödevlere sahip olduğunu gösteren bir kimlik (Ulutaş, 2014: 77). Birey için vatandaşlık, kimliğine sahip olduğu devletin hukuk kurallarıyla bağlı olduğunu gösteren, devlet açısından vatandaşlık ise, vatandaşlık kimliğine sahip bireylere birtakım ödev ve sorumluluk yükleyebilme durumunu ifade eder (Polat, 2010: 7). Genel olarak değerlendirildiğinde, vatandaşların sahip olduğu haklar ve yüklenmiş olduğu yükümlülükler dengesinin vatandaşlık statüsünün belirleyici unsuru olarak kabul edildiği görülmektedir. Bununla birlikte bu hak ve yükümlülükler vatandaşlara eşit olarak verilmektedir. Bu sayede, vatandaşın devlete güven duygusu pekiştirilerek vatandaşlar ile devlet arasındaki ilişkinin sürekliliği sağlanmaktadır (Topuzkanamış, 2013a: 8).

3. TARİHSEL SÜREÇTE VATANDAŞLIK KAVRAMINA BİR BAKIŞ

Bugün vatandaşlık kavramının nasıl algılandığı, kimlerin vatandaş olarak kabul edildiği, vatandaşların hangi haklara sahip olduğu gibi tartışmaları yapabilmek için öncelikle vatandaşlık kavramına tarihsel süreç içerisinde hangi anlamların yüklendiğine bakmak gerekir. Zira, vatandaşlık anlayışında bir dönüşüm yaşandığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın bu bölümünde Antik Yunan'dan başlayarak bugüne kadar vatandaşlık algısında nasıl bir dönüşüm yaşandığı tartışılacaktır.

3.1. Antik Yunan'da Vatandaşlık

Tarihsel süreç içerisinde vatandaşlık kavramı farklı anlamlara karşılık gelmiştir. Bugün yurttaş olarak da dilimize yerleşmiş olan söz konusu kavram, öncelikle ulus-devletin doğuşu gibi Avrupa'da inşa edilmiş ve dünyaya yayılmıştır (Ünsal, 1998b: 4). Modern anlamda vatandaşlık kavramının ulus-devlet oluşum süreci ile kabul edildiğini söylemekle birlikte, ulus-devlet oluşumuna kadar geçen süreçte yaşanan gelişmelerin de etkisini göz ardı etmemek gerekir. Öncelikle vatandaşlık kavramının nasıl ortaya çıktığı ile ilgilenen çalışmalar, tarihsel süreçte vatandaşlık kavramının kullanılmaya başlandığı dönemi Antik Yunan'da Sparta kent devletinden itibaren ele almakta ve gelişim sürecinin de Atina kent devletinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Buna göre, oligarşi ile yönetilen Sparta'daki vatandaşlık algısı ile karar alma süreçlerine katılımda doğrudan demokrasinin benimsendiği Atina kent devletindeki vatandaşlık algısı devletin yapısına göre biçimlenmiştir (Kaftan, 2012: 16). Sparta'da vatandaş olarak kabul edilenler sıkı bir eğitimden geçerek askeri hizmet yapan, erdemli, devlet yönetime katılan erkeklerdi (Heater, 2007: 18-19). Antik Yunan'da vatandaş olarak kabul edilenler; site (polis) devletlerinde yabancı ve köleler dışında kalanlar ile şehrin karar alma süreçlerine katılarak katılma hakkını elinde bulunduran insanlardı. Bu bağlamda Antik Yunan'da vatandaş olmak bir imtiyaz göstergesiydi. Çünkü site devletlerinde yaşayan herkesi kapsamıyor, belirli kişi ve gruplar vatandaş olarak kabul ediliyordu. Bununla birlikte, vatandaşlık birtakım yükümlülükler de getirmekteydi. Örneğin vatandaşlar için askerlik yapmak, karar alımlarına katılmak ve silah taşımak bir imtiyaz göstergesi olduğu kadar yüklenilen yükümlülüklerin de göstergesiydi (Güllüpnar, 2012: 84). Ancak belirli kişilere ve insan gruplarına tanınan bu imtiyazlar zamanla bireysel çıkarların muhafaza edilmesi için kullanıldı ve buna bağlı olarak da kamusal çıkarlar ikinci plana bırakıldı (Özkazanç, 2009: 250). Vatandaşlık hak ve yükümlülüklerle eşit olarak sahip olma olarak tanımlandığında, Antik

Yunan'da kent devletlerinde vatandaşlık kavramının eşitsizlikler üzerine inşa edildiği söylenebilir.

Antik Yunan'da vatandaş olmanın getirdiği imtiyazlardan biri olan katılma hakkı, doğum ile birlikte elde edilmekteydi. Bunun için anne ve babalarının yaşadıkları sitenin yurttaşı olarak kalmaya devam etmeleri yeterli idi (Sarıbay, 1992). Bununla birlikte site devletlerinde yurttaşlar azınlıkta kalıyorlardı. Jean Jacques Rousseau yurttaş olarak sınırlı bir grubun ele alındığından bahsetmektedir. Buna göre "çocuklar, kadınlar, yabancılar ve birçok erkek yetişkin sakin, uyruk olabilirler ama yurttaş olma yeterliliğine sahip değillerdir." (Dahl, 1996: 155). Başka bir ifade ile Antik Yunan'da yurttaş olmak köle, yabancı, kadın ve çocuk olmamaktı (Kışlalı, 1984: 63).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Antik Yunan'da vatandaş olarak kabul edilmek için getirilen sınırlılıklar, vatandaşlığın eşitsizlik üzerine inşa edilmesine neden olmuş ve vatandaş olarak kabul edilenleri sınırlandırmıştır. Ancak bu sınırlılıklar doğal kabul edilmekteydi. Antik Yunan'da vatandaş olarak kabul edilmeyen kölelerin konumu bu duruma önemli bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre, kölelik Antik Yunan'da olağan bir durum olarak kabul edilmekteydi. Köleler karar alma mekanizmalarının bir parçası olmayıp, siyasal alana katılmadıkları gibi, toplumsal alanda da insan olarak dikkate alınmıyorlardı (Göze, 2005: 4). Kölelerin yanında yabancılar da uzun yıllar kent devletlerinde oturmuş olmalarına rağmen yurttaş olarak kabul edilmeleri söz konusu değildi (Kışlalı, 1984: 66).

Site devletlerinde vatandaş olmanın getirdiği sınırlılıkların yanında, vatandaş olmak erdemli olmakla aynı anlamı taşımaktaydı (Kadıoğlu, 2008: 11). Çünkü erdemli olmak bireysel çıkarlardan önce kamu yararını gözetmek demektir. Dönemin ünlü düşünürlerinden Sokrates için, erdemli olmak kendine özgü ve uygun işi yapmak, iyiyi kötüden ayırabilmektir. Vatandaşlık da bunun için erdemli olmayı gerektirmekte idi. Zira, siyasal olarak erdemli kişilerden oluşan vatandaşların Polis'in iyi yönetilmesine katkıda bulunacağına inanılmaktaydı (Heater, 2007: 14).

Antik Yunan'da vatandaşların bir araya gelerek kent devletlerinde yaşadıkları sorunları gündeme getirdikleri ve tartıştıkları, karar alımlarına doğrudan katıldıkları yer olan agorada bulunan Halk Meclisi vergi toplanılmasına, savaş ilanı verilmesine, yasaların kabul edilmesine kadar pek çok siyasal karar verebiliyordu (Kışlalı, 1984: 67). Ancak yasa süreçlerine, yönetici seçimine, yargılamalara katılma hakkı olan ve vatandaş olarak kabul edilen bu azınlık grubunun bile ekonomik ve toplumsal konulardaki karar alımlarına katılma hakları yoktu (Göze, 2005: 6). Dolayısıyla, Antik Yunan'da vatandaş olmak için öngörülen birtakım özelliklere sahip olmak gerekirken birlikte, bu özelliklere sahip vatandaşların haklarının bile sınırlandırılmış olduğu görülmektedir.

Görüldüğü üzere vatandaşlık kavramının ilk ortaya çıktığı dönem olarak kabul edilen Antik Yunan döneminde vatandaşlık kavramına yüklenen anlamlar eşitsizlik ve kısıtlar üzerinden biçimlenmiştir. Atina kent devleti vatandaşların karar alım süreçlerine doğrudan katıldığı bir doğrudan demokrasi modelini oluşturmasına rağmen; bu sınırlılıklar ve eşitsizlikler üzerine kurulu vatandaşlık algısı çerçevesinde şekillenen bu oluşum Kışlalı'ya göre bir doğrudan azınlık demokrasi örneği olarak kabul edilmelidir (Kışlalı, 1984: 68). Bu sınırlılıklar ve eşitsizlikler üzerine inşa edilen eril vatandaşlık anlayışı ulus-devlet yapılarının ortaya çıkmasına kadar devam etmiş; ancak 1789 Fransız Devrimi ile birlikte bu anlayışta bir kırılma yaşanmıştır.

3.2. Modern Vatandaşlık Anlayışı ve Fransız Devrimi

Antik Yunan'daki vatandaşlığın bir hak olduğu kadar yükümlülükleri de içermesi, Roma İmparatorluğu döneminde de devam etmekle birlikte, Roma İmparatorluğu'ndaki vatandaşlık anlayışı Antik Yunan'daki vatandaşlık anlayışından ayrılır. Nitekim köleler Antik Yunan'da

insan bile sayılmazken Roma'da vatandaşlık statüsünü elde etme imkânına sahip olmuşlardı (Heater, 2007: 49). Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı ile başlayan Ortaçağ dönemi egemenliğin kaynağının Tanrı olarak kabul edildiği, halkın herhangi bir hak sahibi olmadığı bir dönemdi (Göztepe, 2003: 231). Ancak Ortaçağ'ın bu karanlık dönemleri, aklın ve bilimin toplumu ve doğayı denetim altına almak için kullanılacağı yönündeki düşüncenin ortaya çıktığı Aydınlanma Dönemi ile parçalandı. Modernleşme düşüncesinin temellerinin atıldığı Aydınlanma Dönemi, insanların özgür ve özerk bireyler olarak kabul edilmesinin vatandaşlık temelinde somutlaşacağı fikrini ortaya çıkarmıştır (Gündoğdu, 2004: 13). Bu da merkezileşmiş bir iktidar etrafında biçimlenen sınırları belli, belirli bir takım insanların oluşturduğu ulus-devlet yapıları içinde var olan modern vatandaşlık anlayışını geliştirmiştir. (Gündoğdu, 2004: 13). Bu bağlamda on sekizinci yüzyıl, vatandaşlık kavramının gelişiminde bir kırılma noktası olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Fransız Devrimi, Antik Yunan'da sınırlı olarak tanımlanan vatandaşlık anlayışının yerine ulusa bağlılık temelinde şekillenen bir vatandaşlık anlayışına bırakmıştır (Heater, 2007: 13). Bununla birlikte Antik Yunan'da sosyal ve toplumsal haklar üzerinde söz sahibi olamayan, sadece siyasal haklar ile donatılmış vatandaşlar, Fransız Devrimi ile birlikte siyasal, sosyal ve ekonomik haklara sahip olmuşlardır (Gündüz ve Gündüz, 2002: 15). Azlık yönetimi olarak nitelendirilen site devletlerinden ulus-devlet modeline geçişte Antik Yunan'da sınırlı olan vatandaşlık statüsü böylece genişlemiştir.

Fransız Devrimine kadar vatandaşlık ekonomik durum ve kişisel bağlılıklar çerçevesinde şekillenirken, 1789 Fransız Devrimi ile birlikte devletin tüm üyeleri vatandaş olarak kabul edilmiştir (Topuzkanamış, 2013b: 22). Yani ulus-devlet sürecine kadar yerel ve sınırlı olarak inşa edilen vatandaşlık, ulus-devletlerin doğuşu ile birlikte ulus-devlet yapılarının tamamlayıcı bir unsur olarak bütünün bir parçası fikri etrafında şekillenerek zihinlerde inşa edilmeye başlanmıştır. Zira 1789 İnsan Hakları ve Yurttaşlık Bildirgesi'nin 3. maddesinde ulus-devlet oluşumuna siyasal bir meşruiyet kazandıran egemenlik ilkesinin millete ait olduğu belirtilmiştir. Egemenliğin millete, yani ulus-devletin bir parçası olan millete ait olması vatandaşlığın ulus-devlet ile millet arasında bir bağ olarak kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan bu anlayış, bireylerin vatandaş olarak kimliklerinden başka etnik, dinsel, cinsel kimliklerinin ulus-devletle ilişkilerinde belirleyici olmadığını ifade etmektedir (Güllüpnar, 2012: 87). Bu süreçte farklılıkları yok sayan bir vatandaşlık anlayışının benimsenmesi yoluna gidilmiştir. Bunun altında yatan temel neden, farklı etnik, kültürel, dini kimliklerin de "özgür ve eşit" bireyler olarak kendilerini ifade edebilme imkânını elde etmeleri neticesinde ulus-devlet yapılarının bozulabileceği düşüncesinden ileri gelmektedir. Nitekim ulus-devletin bütünlüğünü korumanın tek yolu olarak, farklılıkların yok sayıldığı homojen ve tekdüze vatandaşlardan oluşan bir yapının varlığı görülmektedir (Özer, 2009: 66). Buna karşılık Kadioğlu'na göre de, ulus-devlet şemsiyesi altında tüm bireyleri, etnik, dinsel ayırım gözetmeden vatandaş olarak görmek, vatandaşı bir kulübün üyesi olarak görmekle aynı şeydir (Kadioğlu, 2008: 14).

1789 Fransız Devrimi'nin ardından Fransa'da yayılmaya başlayan bu vatandaşlık anlayışı ile Rousseau'nun vatandaşlık anlayışı benzerlik göstermektedir. Nitekim Savran'ın da belirttiği gibi, Rousseau'nun vatandaşlık anlayışının temelinde insanın bütünün bir parçası olduğunda değer kazandığı görüşü yatmaktadır (Savran, 2013: 91). Toplum Sözleşmesi'nde Rousseau bu görüşü savunmaktadır. Buna göre, "*her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü bir arada genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünün bölünmez bir parçası kabul ederiz*" (Rousseau, 2014: 15). Bu bağlamda Rousseau için önemli olan kişinin kendi çıkarlarından önce bütünün bir parçası olarak kamunun çıkarlarını gözetmesidir. Bütünün bir parçası olarak kamusal alanda farklılıkları görmezden gelerek vatandaş olmayı benzerlikler üzerine inşa eden Rousseau'nun vatandaşlık anlayışına göre yasalar da dolaysız bir biçimde bireylerin kişiselliklerine hitap etmelidir (Savran, 2013: 100). Ayrıca Rousseau'ya göre vatandaş olmak pasif değil aktif olarak siyasal alanın bir parçası olmayı gerektirir, çünkü bu medeni toplumun,

özgürce yaşayabilmenin bir gereğidir (Sarıpek, 2010: 98). İşte Fransız kimliğinin inşasında da Rousseau'nun bütünün bir parçası olan, bağımsızlığını, ulus-devlete bağlılıktan alan vatanseverlik duygusunun yüceltiği bir vatandaşlık anlayışı hâkim olmuştur. Çünkü ulus-devlet öncesi Fransa ulusundan ayrı yerel ve bölgesel düzeyde oluşan ulusların siyasi bir meşruiyet temeline kavuşmaları için yeni bir topluluğun üyesi yani Fransız kimliğine sahip olmaları gerekmektedir (Kastaryona, 2000: 64). Öyle ki bu dönemde, vatandaşlık bireylerin hayatlarının merkezi olarak algılanmış ve bireyler için vatandaş olmak en önemli vasıf olarak görülmüştür (Topuzkanamış, 2013b: 94-95).

Modern vatandaşlık anlayışının benimsendiği ulus-devlet yapılarının korunmasında çokkültürlülük ideolojisinin hâkim olduğu söylenebilir. Zira, özellikle Batıdaki şekliyle değerlendirildiğinde, çokkültürlülük ideolojisi etnik azınlıkların salt folklorik açıdan kabul edilmesine, bölüşüm ve paylaşım süreçlerinin dışında tutulmasına yol açmaktadır (Marshall ve Bottomore, 2000: 159). Ancak farklılıkları gözetilen politikalar, birey olmanın da yanında bir kültür olarak bireylerin sahip oldukları kimlikleri şekillendirme ve tanımlama imkanını sağlamaktadır (Taylor vd., 2005: 54). Nitekim küreselleşme süreci ile birlikte ulus-devletin bu kapalı yapısı aşınmaya başlamıştır. Küreselleşme sürecinin yanında artan göç problemi, işçi göçleri, yukarıda bahsettiğimiz gibi ulus-devlet yapılarında var olan farklı etnik, dinsel, cinsel kimlik taleplerinin artması modern vatandaşlık anlayışının sorgulanmasına neden olmuştur.

3.3. 1970'ler ve Anayasal Vatandaşlık Kavramı

Ulus-devlet yapılanmalarının ortaya çıkardığı modern vatandaşlık kavramı, tarihsel süreç içerisinde yaşanan siyasal, toplumsal, ekonomik koşulların değişmesi ile birlikte sorgulanmaya başlanmıştır. Ulus-devlet yapılarında artan göç ile birlikte oluşan çokkültürlü toplumun sorunlarına cevap veremeyen bir ulusal kimlik politikalarının benimsenmesi, farklı etnik, dinsel ve cinsel kimliklere sahip bireylerin hak taleplerinin çatıştığı bir vatandaşlık anlayışına neden olmuştur (Gündoğdu, 2004: 12). Böylece modern vatandaşlık kavramının "eşit ve aynı" anlayışı yerini "eşit ve farklı" anlayışına bırakmıştır (Erdem, 2012b: 8).

Modern vatandaşlık anlayışının, 1970'li yıllara gelindiğinde yaşanan siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik dönüşümlerin getirdiği sorunlara cevap verememesi, farklılıkları da benimseyen bir vatandaşlık anlayışının geliştirilmesini gerektirmiştir. Özellikle kimlik temelli hak taleplerinin yükselişe geçmesi de yeni bir vatandaşlık anlayışının geliştirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Karabulut, 2014: 873). Anayasal vatandaşlık kavramı da böyle bir siyasal, toplumsal ve ekonomik koşullar altında ilk defa Alman siyaset bilimci Dolf Sternberger tarafından öncelikle anayasal vatanseverlik (Verfassungspatriotismus) ismi altında kullanılmıştır. Ancak Sternberger'in kullandığı anayasal vatandaşlık kavramı, 1960'larda Alman milliyetçiliğinin Alman toplumunda yarattığı yıkıcı etkiye karşılık, Alman halkının siyasal sisteme bağlılığını sağlayacak ve Alman halkının anayasal değerlere bağlılığını anlatacak bir kavram olarak kullanılmıştır (Göztepe, 2003: 230). Buna karşılık anayasal vatandaşlık kavramının bugünkü anlamıyla etnik, dinsel, dilsel farklılıkları içinde barındıran, siyasal, toplumsal ve ekonomik alanda bu farklılıkları gözetilen ve bunun üzerinden hak taleplerini kabul eden bir vatandaşlık anlayışı olarak kullanılmasını Jürgen Habermas'a borçludur. Özellikle 1990'lı yılların başında Avrupa Birliği vatandaşlığı, Avrupa kimliğinin inşası çerçevesinde ortaya konan tartışmalarda Habermas'ın anayasaya bağlılık kavramı gündeme gelmiştir (Topuzkanamış, 2013b: 138). Maastricht Antlaşması ile birlikte bir Avrupa kimliğinin yaratılması adına ilk adım atılmıştır. Antlaşma ile birlikte kabul edilen Avrupa Birliği'ne üye devletlerin vatandaşlarının, Avrupa Birliği sınırları içinde serbest dolaşım hakkına sahip olmaları ve vatandaşı olduğu Avrupa devletinden başka yine bir Avrupa devletinde ikamet etmeleri durumunda da yaşadığı ülkenin vatandaşları ile aynı şartlar altında belediye seçimlerine katılma hakkına sahip olmaları bir Avrupa kimliği yaratma çabasının sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır (Altınbaş, 2009: 98).

Habermas'a göre bir ülkenin siyasal kültürünü anlayabilmenin yolu anayasasına bakmaktan geçmektedir. (Habermas, 2005: 26). Anayasalara böyle bir anlam yükleyen Habermas'tan hareketle anayasaların siyasal topluluğun tüm bireylerini etnik, dinsel, dilsel, cinsel ayırım gözetmeksizin hak taleplerini koruma altına alan yazılı kanunlar olarak düzenlenmesi gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Habermas, vatandaşlık kavramının ulusa bağlılığının milliyetçilik ideolojisini derinleştirebileceğini belirterek, vatandaşlığın anayasaya bağlılığını vurgulamaktadır. Bu sebeple vatandaşlığın ulusa üyelik haklarına sahip olmaktan öte bir haklar dizisi olarak ele alınması önerilmektedir (Özer, 2009: 68). Nitekim, Habermas'a yönelik eleştirilerini dile getirmekle birlikte, vatandaşlığı üyelik dışı bir olgu olarak ortaya koyan James Donald (Donald, 2008: 140-166) ve çokkültürlülüğe ilişkin haklara vurgu yapan Will Kymlicka ve Wayne Norman (Kymlicka ve Norman, 2008: 185-217) vatandaşlığı haklar temelli düşünülmesi gereken bir olgu olarak kabul edilmesi gerekliliğini ortaya koymuşlardır.

Vatandaşlık kavramının tarihsel süreç içerisinde yaşanan siyasal, toplumsal ve ekonomik dönüşümlere paralel bir biçimde geliştiğini ve farklı anlamlar kazandığını görmekteyiz. Nitekim farklı toplumların, farklı siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulları vatandaşlık kavramına yükledikleri anlamlarda da farklılıklara neden olmuştur. Tarihsel süreçte Türkiye açısından değerlendirildiğinde de durum farklı değildir.

4. TÜRKİYE'DE VATANDAŞLIK

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlık çalışmaları değerlendirildiğinde vatandaşlığın ortaya çıkışı noktasında iki görüşün hakim olduğu görülmektedir. Bu görüşlerden ilki vatandaşlığın Cumhuriyet ile birlikte doğup gelişmiş olduğuna vurgu yaparken, ikinci görüş ise vatandaşlığın kaynağını Tanzimat'a götürmekle birlikte, doğuşunun II. Meşrutiyet olduğunu belirtmektedir (Işın ve İşyar, 2008: 83). Çalışmanın bu bölümünde Osmanlı Devleti anayasal gelişmeleri ile II. Meşrutiyet'in vatandaşlık oluşumu noktasında üstlenmiş oldukları roller değerlendirilip, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlık anlayışı incelenecektir.

4.1. Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne Vatandaşlığın Dönüşümü

Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Müslüman olmayan yönetilenleri nitelemek için kullanılan reaya kavramı 15. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru anlam değiştirerek salt Hristiyan tebaa için kullanılmıştır (Ünsal, 1998a: 3). Osmanlı Devleti sınırları içinde devletin uyruğu (tebaası) olarak yaşayan insanlar Müslüman olup olmamalarına göre farklı statülere sahip bulunmaktaydı. Toplumsal yaşamın farklı alanlarına da yansıyan bu durum ile birlikte, gayrimüslim tebaa Osmanlı Devleti tarafından mezheplerine veya dinlerine göre "millet" adı altında gruplara ayrılmıştı (Aybay, 2008: 70).

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın ortalarında başlayan anayasal gelişmeler ve kanunlaştırma hareketleri, II. Meşrutiyet Döneminde tebaadan vatandaşa geçiş sürecini anlamlandırmaktadır (Üstel, 2005: 25). Nitekim, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile tebaanın can, namus ve malının güvence altına alınması beyan edilirken (Zürcher, 2007: 79), Tanzimat Fermanından daha kapsamlı olarak hazırlanmış olan 1856 tarihli Islahat Fermanı ile de, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasında eşitlik sağlanmaya çalışılmıştır (Tanör, 2006: 96). Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı ile birlikte tebaaya, o dönem Avrupa ülkelerinde tanınan hak ve hürriyetlerin önemli bir bölümünü tanımış olduğu söylenebilir (Gözler, 2000: 22). Bu noktada 1839 ve 1856 yıllarında yapılan bu düzenlemeler, Osmanlı yönetimi tarafından oluşturulmak istenen "vatandaşlar topluluğu"nun hukuksal temelleri olarak görülmektedir (Üstel, 2005: 25).

Bu düzenlemelerin akabinde yayımlanan 1869 tarihli Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi içerdiği hükümler dolayısıyla bir dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir. Zira, Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi uyrukluğundan o zamana kadar belirleyici olan din faktörünün önemine son vermiştir. Söz konusu kanunun 1. maddesinde Osmanlı uyrukluğunun

kazanılması hususunda soydanlık (kanbağı) ilkesinin geçerliği kabul edilmiştir. Buna göre, bir çocuğun Osmanlı uyruğu sayılması için ana babasının veya yalnız babasının Osmanlı uyruğu olması gerekmektedir. Bununla birlikte, kanunun 9. maddesi uyarınca yabancı bir devletin uyruğu olduğunu kanıtlayamayan Osmanlı ülkesinde ikamet eden herkes, Osmanlı uyruğu olarak sayılmaktaydı.* (Aybay, 2008: 71-72).

Tabiyet-i Osmaniye Kanunnamesi yayımlanmasından hemen sonra, Osmanlı Devleti'nin maddi ve şekli anlamda, yazılı ve katı ilk anayasası olarak kabul edilen Kanun-u Esasi ile temel hak ve hürriyetlere ve devlet gücünün kullanımına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır (Gözler, 2004: 166). Nitekim, söz konusu anayasanın "Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-ı Umumiyesi" başlığı altında Osmanlı uyruklarına ilişkin yasa önünde eşitlik, kişi özgürlüğü, kişi güvenliği, işkence yasağı, angarya yasağı gibi düzenlemeler yer almaktadır. Öte yandan söz konusu başlığın 8. maddesi Osmanlı vatandaşlığına vurgu yaparak, Osmanlı Devleti uyruğu herkesin, din ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı" sayılacağını belirtmiştir (Tanör, 2006: 145). Bu maddenin öne çıkan özelliği, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin uyruklüğün kazanılması ve yitirilmesinde keyfi uygulamaların sonlandırılması adına yasal düzenlemenin öne çıkarılmasıdır† (Aybay, 2008: 72). Öte yandan söz konusu madde ile ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husus, vatandaş kavramı maddede yer almamış, onun yerine Osmanlı tebaası kullanılmıştır (Aybay, 1998: 38). Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin geçirdiği bu süreç içerisinde, "vatandaş" sözcüğünün literatüre yerleşmemiş olduğu, bunun yerine hamiyet, uyruk, reaya, tebaa gibi kavramların kullanılmakta olduğu görülmektedir‡ (Ünsal, 1998a: 13). Öte yandan, yasal gelişmelere bakıldığında, uyruk ve tebaa kavramlarının devlet ve birey arasındaki ilişkiyi düzenlemeye çalıştığı görülmektedir. Bu süreç içinde devlet ve birey arasında herhangi bir kurumun bulunmadığı yönünde bir düşüncenin ortaya çıktığı da vurgulanmaktadır. Dolayısıyla vatandaşlık kavramından söz etmek mümkün olmasa da, bu yasal gelişmelerin uyruk ve tebaa kimliklerinden vatandaşlık kimliğine doğru atılan bir adım olduğu belirtilebilir (Işın ve İşyar, 2008: 83).

Özellikle, II. Meşrutiyet ile birlikte öngörülen siyasal modernleşme, cemaatten topluma, mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş olarak nitelendirilen yeni siyasal-kamusal alan anlayışını ve bu anlayışın aktörü olarak "vatandaş"ı ortaya çıkarmıştır. Akabinde yapılan çeşitli düzenlemeler de, vatandaş ile devlet arasındaki hukuksal-siyasal ilişkinin kurallarını belirleme noktasında şekillenmiştir§ (Üstel, 2005: 27).

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında kimlik tartışmalarının yoğunlaşmış olduğu görülmektedir. Bu noktada Osmanlı kimliğini tanımlamada Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük ekseninde üç tez gelişmiştir. Milli Mücadele dönemi siyasal söylemine bakıldığında ise, Türkçülük ve Türk milliyetçiliğinin resmi belgelerde dile getirilmediği, Osmanlılık ve Müslümanlık etrafında şekillenen geleneksel söylem tarzının hakim olduğu görülmektedir (Özbudun, 1998: 151-152). Öyle ki, 1921 Anayasası ile devletin adı "Türk Devleti" değil, "Türkiye Devleti" olarak belirtilmiştir. Bu ifade, etnik kökenine, diline ve kültürüne bakılmaksızın Misak-i Milli sınırları içerisinde yaşayan tüm insanları kapsayıcı bir anlam taşıması açısından önem taşımaktadır (Tanör, 2006: 254). Dolayısıyla kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte geçilen yeni düzende, tebaa yerini vatandaşa bırakmış ve Misak-ı Milli sınırları içinde herkes eşit hak ve ödevleri

* 1851 Fransız Kanunundan etkilenecek hazırlanmış olan Tebaa-i Osmaniye Kanunnamesi, telsik (m.3 ve 4), müsaade ile uyrukluktan çıkma (m.5), iskat (m.6) ve evlenmenin kadının uyruğuna etkisi (m.7) gibi, çağdaş hükümleri içermekteydi. Bu özelliği ile Tebaa- Osmaniye Kanunnamesi' nin çağına göre ileri görüşlü ve liberal özelliklerinin öne çıktığı söylenebilir.

† Kanun-u Esasi'nin 8. maddesinde düzenlenmiş olan uyrukluk ile ilgili madde şu şekildedir: "Devlet-i Osmaniye tabiiyetindeki bulunan efradın cümlesine her hangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sifati kanunen muayyen olan ahvale göre kazanılır ve yitirilir."

‡ Bu dönemin ünlü sözlüklerine bakıldığında "vatandaş" sözcüğünün literatüre yerleşmemiş olduğu görülmektedir. Söz gelimi, 1850 yılında Paris'te basılan Dictionaire Turc- Francais'de ve 1890'da basılan A Turkish-English Lexicon (Redhouse'da reaya, tebaa, vatan gibi sözcükler yer alırken, vatandaş sözcüğü yer almamaktaydı.

§ 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ve 30 Temmuz 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu örnek olarak gösterilebilir.

olan Türkiye vatandaşı olarak kabul edilmiştir. Bu noktada öne çıkan husus, dinsel bir aidiyetin bu tanımlamada yer almamış olmasıdır (Ünsal, 1998a: 13).

Söz konusu süreç içerisinde yaşananlar bir sürekliliğin sonucu olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devletinin coğrafyasını ve nüfusunu miras almıştır. Elbette ki, bu miras Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük tezleri ekseninde şekillenen vatandaşlık tartışmalarını da kapsamaktadır. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan bu tartışmaların Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasına etkisi olduğu söylenebilir. Hatta Topuzkanamış, günümüzde yaşanan "Türkiyelilik" tartışmalarının Osmanlı Devleti'nin mirası olduğunu belirtmektedir (Topuzkanamış, 2013a: 200).

4.2. Cumhuriyet Anayasalarında Vatandaşlık

Cumhuriyetin ilanından sonra kabul edilen ilk anayasa olma özelliğini taşıyan 1924 Anayasası'nın 88. maddesi vatandaşlık ile ilgili düzenlemeyi içermektedir. Buna göre, söz konusu maddenin ilk fıkrasına göre, "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla itlak olunur". Bu tanımlama neticesinde laik ve çağdaş bir vatandaşlık anlayışının benimsenmiş olduğu belirtilmektedir* (Aybay, 2008: 73). Bununla birlikte, 1924 Anayasası, yasa önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın yasaklanması başta olmak üzere, klasik bireysel hak ve özgürlükleri düzenlemiştir. Burada öne çıkan husus ise, söz konusu hak ve özgürlüklerin öznesi olarak Türk kimliğine yapılan vurgudur. Öte yandan bazı görüşler, anayasanın dinsel ve ırksal farklılıkların bulunduğunu kabul ettiğini ve Türklüğün dinsel ve ırksal anlamından öte, coğrafi ve siyasi bir anlam taşıdığını vurgulamaktadır. Zira, bu dönemde Mustafa Kemal'in "Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir" tanımlamasından da hareketle, milliyetin esasının ırk değil, siyasi sadakat olduğu belirtilmektedir (Tanör, 2006: 309-310).

Cumhuriyet Döneminin ilk anayasası olan 1924 anayasasında vatandaşlıkla ilgili yapılan düzenlemelerin ardından kabul edilen ilk Vatandaşlık Kanunu 1928 yılında yayımlanan 1312 sayılı kanundur. Türk vatandaşlığını nicel olarak genişletme amacı taşıyan bu kanuna göre, Türk babanın ve ananın evlilik içi veya evlilik dışı olarak Türkiye'de veya yurt dışında doğan çocukları Türk'tür. Bununla birlikte, yabancı bir kadının bir Türk ile evlenmesi durumunda Türk vatandaşlığına geçeceği, buna karşılık yabancı ile evlenen bir Türk kadının Türk vatandaşlığını kuruyacağı hüküm altına alınmıştır. Bu dönemde vatandaşlık adına yapılan bir diğer düzenleme ise, 1934 yılında kabul edilen efendi, bey, paşa gibi lakap ve unvanların kaldırılması kanunudur. Söz konusu kanun ile lakap ve unvanlar kaldırılarak vatandaşlar arasında eşitliğin sağlanması amaçlanmıştır (Aybay, 1998: 39-40).

Bu dönemin önemli kaynaklarından olan Medeni Bilgiler kitabında geçen ifadeler dönemi anlamak adına önem taşımaktadır. Özellikle bu noktada "millet" tanımlamasına ve "millet" in belirleyici unsurlarına yer vermek gerekmektedir. Söz konusu eserde millet "Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Türkiye halkına Türk milletini denir" şeklinde tanımlanmıştır. Türk milletini niteleyen unsurlar ise, siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve menşe birliği, tarihi karabet (yakınlık) ve ahlaki karabet olarak sıralanmıştır. Türk Devleti'nin laikliği vurgulanırken, resmi dilin Türkçe olduğu belirtilmiştir (Afetinan, 1988: 18-19).

Cumhuriyet sonrası dönem değerlendirildiğinde, atılan adımların iki ekseninde toplandığı görülmektedir. Birincisi ulusal kimliğin tek bir çatı altında toplanması, ikincisi ise batılılaşma ve laikleşme (Ünsal, 1998c: 187). Bu dönemde okullarda okutulan tarih dersleri ve yurt bilgisi eğitimi ile yeni düzenin değerlerinin toplumun her kesimi tarafından benimsenmesi amaçlanmıştır (Caymaz, 2007:12-13). Dolayısıyla bu dönemde vatandaşın, cumhuriyetçi,

* Maddenin ikinci fıkrası Türk vatandaşlığının kazanılmasını düzenlemiştir. Buna göre, "Türk babanın çocuğu, Türkiye içinde veya dışında doğmuş olmasına bakılmaksızın Türk olacaktır. Türkiye'de oturan yabancı babanın Türkiye'de doğmuş çocuğu Türkiye'de ikamet etme koşuluyla, ergenliğe ulaştığında Türk vatandaşlığını seçebilecektir. Vatandaşlık Kanunu gereğince Türklüğe kabul edilecek başka kişiler de Türk olacaktır."

toplum için çalışan ve ulus-devlete vatandaşlık görevleriyle bağlı bir anlayış çerçevesinde konumlandığı vurgulanmaktadır (Keyman ve İçduygu, 1998: 172).

1961 ve 1982 Anayasalarında vatandaşlık birbirine benzer şekilde düzenlenmiştir. Nitekim vatandaşlık 1961 Anayasası'nın 54. maddesinde "vatandaşlık" ve 1982 Anayasası'nın 66. maddesinde "Türk vatandaşlığı" kenar başlığı altında "siyasi haklar ve ödevler" bölümünde düzenlenmiştir. Buna göre, Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olduğu hüküm altına alınmıştır. Bununla birlikte söz konusu maddelere göre Türk babanın veya Türk ananın çocuğu da Türk'tür* (Topuzkanamış, 2013a: 281-282). Vatandaşlığın "siyasi haklar ve ödevler" başlığı altında düzenlenmesi öncelikle siyasal hakların sadece vatandaşlara tanınabileceğine vurgu yapmaktadır. Öte yandan da, vatandaşlığın hem hak hem de ödev çerçevesinde düşünülmüş olduğunu göstermektedir (Zabunoğlu, 2013: 93) Bununla birlikte 1982 Anayasası'nın ikinci maddesinin gerekçesinde "Türkiye Cumhuriyeti her şeyden önce Atatürk Milliyetçiliğine bağlı; yani bütün fertlerinin kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde, diğer bir deyişle, milli dayanışma ve adalet anlayışı içerisinde yaşayan bir toplumdur" ifadesi yer almaktadır. Buradan hareketle, Atatürk milliyetçiliğinin sübjektif milliyetçilik anlayışının bir ifadesi olduğu belirtilmektedir (Tunç vd, 2009: 51-52). Öte yandan Erdoğan, Anayasanın özellikle başlangıç bölümündeki ifadelerin[†] homojenleştirici birlik anlayışına denk geldiğini ve bu sayede çoğulculuk anlayışı ile bağdaşmadığını dile getirmektedir (Erdoğan, 2011: 176).

4.3. Türkiye'de Anayasal Vatandaşlık ve Vatandaşlık Üzerine Yapılan Düzenlemeler

1982 Anayasası ile birlikte şekillenen yapı içerisinde vatandaşlığa yönelik eleştiriler, vatandaşlığın Türk kimliği ve laiklik etrafında konumlandırıldığı, bu yönü ile vatandaşlığın, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren öne çıkan bir özellik olarak da görülen, bireylerin toplumsal farklılıklarından ziyade benzerlikleri üzerinden şekillenen bir kimlik olarak algılandığı noktasında öne çıkmıştır. Öte yandan "globalleşme" ve "postmodernite" etrafında beliren yeni kimliksel oluşumlar, bu dönemin hakim algısı karşısında yeni çatışma ortamlarının doğmasına yol açmıştır. Böylelikle vatandaşlığı ulusal topluluktan ziyade, bir siyasal oluşum olan devlete üyelik olarak nitelendiren daha katılımcı, sorgulayıcı, yönetilenlerin belirleyici olduğu bir vatandaşlık algısı ortaya çıkmıştır. Bu durum özellikle etnik kimlik ve dini kimlik çerçevesinde vatandaşlık kurumunun yeniden sorgulanmasını beraberinde getirerek, anayasal vatandaşlık kavramının Türkiye gündemine girmesini sağlamıştır (Keyman ve İçduygu, 1998: 178). Bu açıdan anayasal vatandaşlığın iki özelliğinden bahsedilmektedir. Bu özelliklerden ilki, vatandaşlık tanımının her türlü etnik, dinsel ve kültürel nitelendirilmelerden arındırılmasıdır. İkincisi ise, kamu makamlarının farklılıkları görmezden gelerek homojen bir toplum yaratma anlayışına karşı çıkması ve farklılıkları da hukuki güvence altına almasıdır (Coşkun, 2009: 83).

Günümüze uzanan dönem değerlendirildiğinde, Türkiye'de vatandaşlık algısındaki dönüşüme hız kazandıracak iki sürecin işlediği görülmektedir. İlki, vatandaşlığın dinsel, dilsel ve kültürel farklılıklara ilişkin bir kavram olduğunu öne çıkaran süreçtir. Buna göre, vatandaşlık salt bir ulusun üyesi olmayı ifade etmez, bunun ötesinde ülkenin çoğunluğundan farklı olabilmeyi de mümkün kılmaya yönelik hakları da içerir. İkincisi ise, Türkiye'de var olmuş kimlikleri tekrar öne çıkarmaya yönelik süreçtir. Bu süreçlerde çeşitli yasal reformlar yapılmış, sivil toplum girişimleri öne çıkmıştır (Kadioğlu, 2008b: 46). Söz gelimi, Anayasanın 26. ve 28. maddelerinde yer alan "kanunla yasaklanmış dil" ibaresi 2001 değişikliği ile kaldırılmıştır.

* 1961 Anayasası'ndan farklı olarak 1982 Anayasası'nda "yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlık durumu kanunla düzenlenir" ifadesi yer almaktaydı. Bu düzenleme 4709 sayılı kanunla 3.10.2001 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

† Erdoğan'ın milliyetçi-korporatist bir felsefenin izlerini taşıdığını belirttiği anayasanın başlangıç bölümünde geçen "Topluca Türk vatandaşlarının milli gurur ve ıftiharlarda, milli sevinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu" şeklindeki ifadenin liberal- çoğulculuk anlayışı ile ters düştüğünü vurgulamaktadır. Yine başlangıç bölümünde geçen "Türk milli menfaatleri" nin bütün vatandaşları bağlayıcı ve değişmez olarak kabul edilmesi ve Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri arasında "milli dayanışma" nin yer alması, Erdoğan'a göre korporatist felsefenin diğer örnekleri arasındadır.

2003 yılında yapılan değişiklik neticesinde çocuklara koyulan isimler noktasında var olan engel kaldırılmıştır (Erdem, 2012a: 54). 2004 yılında anayasal reformlar kapsamında anayasanın 90. maddesinin son fıkrasına “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve hürriyetlere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı bölümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.” hükmü eklenmiştir (Kadioğlu, 2008b: 47). Öte yandan din ve inanç hürriyeti, ifade hürriyeti ve dernek kurma hürriyeti gibi temel hak ve hürriyetlerin korunmasına yönelik adımlar atılmıştır. Cemaat vakıflarının, dolayısıyla gayrimüslim azınlıklara ait vakıfların, taşınmaz mallarının mülkiyeti ve tasarrufu hak olarak tanınmış, gayrimüslimlere ibadethane inşa etme olanağı sunulmuştur. Gündelik hayatta geleneksel olarak kullanılan dil ve lehçelerde yayın yapılması ve bu dil ve lehçelerin öğrenilmesine yönelik engel kaldırılmış ve bu sayede ifade özgürlüğü genişletilmiştir. Düşünce ve fikirlere yönelik cezaların yasadan çıkarılması adına anayasada değişikliklere gidilmiştir. (Özbudun ve Yazıcı, 2004). “Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetine Dair Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına İlişkin Yönetmelik” ile “2/9/1925 tarihli ve 2413 sayılı “Bakanlar Kurulu Kararında Değişiklik Yapılmasına Dair Karar”ın yürürlüğe konulması; Bakanlar Kurulu’nca 4/10/2013 tarihinde kararlaştırılmıştır. Bu sayede uzun bir dönemdir tartışma konusu olan başörtüsünün kamusal alandaki kullanımının önündeki engel kalkmıştır. Bununla birlikte, 6529 sayılı Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun 2/3/2014 tarihinde kabul edilmiştir. Söz konusu kanun uyarınca, 298 sayılı Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçme Kütükleri Hakkında Kanun’un 58. maddesinin başlığı “Propaganda yayınlarına ilişkin yasaklar ve propagandada kullanılacak dil” ve ikinci fıkrası da “Siyasi partiler ve adaylar tarafından yapılacak her türlü propaganda Türkçe’nin yanı sıra farklı dil ve lehçelerde de yapılabilir.” (m.1) şeklinde değiştirilmiş, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu’nun 2. maddesinin birinci fıkrasının (D) bendinde yer alan “Ancak; Türkçe olmayan ve iltibasa meydan veren köy adları, alakadar Vilayet Daimi Encümeninin mütalaası alındıktan sonra en kısa zamanda Dahiliye Vekâletince değiştirilir.” (m.16) cümlesi ve Siyasi Partiler Kanununda yer alan “ve Türkçe’ den başka dil ve yazı kullanamazlar.” (m.16) ibaresi yürürlükten kaldırılmıştır.

Burada belirtilmesi gereken nokta yapılan düzenlemelerin bir kısmının Avrupa Birliği üyelik sürecinde uyulması gereken reform paketlerinin de bir sonucu olduğudur. Söz konusu düzenlemelerin yanı sıra, vatandaşlığın haklar temelinde yeniden kurgulanmasına yönelik olarak sivil girişimler de öne çıkmış ve çeşitli yayınlar, sergi ve konferanslar aracılığı ile meseleye dikkat çekmeye çalışılmıştır (Kadioğlu, 2008b: 49-52).

4.4. Anayasa Çalışmaları Ekseninde Değerlendirme

1982 Anayasası üzerine yapılan çalışmaların bir kısmında vatandaşlık meselesi de geniş bir yer tutuyordu. Özellikle 2007 Anayasa taslağında vatandaşlık tanımı üzerinde en çok tartışılan konuların başında gelmekteydi. Öyle ki toplumun hemen her kesimi tarafından çeşitli vatandaşlık tanımları ortaya atılmakta ve tartışılmaktaydı.

Söz konusu dönemde sivil toplumun vatandaşlık meselesi ile ilgili sunduğu görüşler değerlendirildiğinde, görüşlerin üçe ayrıldığı görülmektedir. Birinci görüş, anayasada mevcut olan vatandaşlık tanımında herhangi bir değişiklik yapılmamasını savunanları kapsamaktadır. Buna göre “Türk” tanımından taviz verilmemelidir. Zira, ortak bir kimlik oluşturabilmenin başka bir imkanı bulunmamaktadır. İkinci görüş, mevcut tanımda kısmi bir değişikliğin yapılmasını savunanlardan oluşmaktadır. Bunlar “Türk” ifadesinin anlamının daha net bir şekilde ortaya konması suretiyle bu ifadenin korunması önerisini getirmişlerdir. Üçüncü görüş ise, anayasal vatandaşlık tanımında birleşenlerden oluşmaktadır. Bu görüşü önerenlere göre, Türkiye’nin siyasi kimliği Türk olarak tanımlanmamalıdır. Bu görüşü savunanlar Vatandaşlığın etnik, dini, cinsel, dilsel, kültürel vb. tüm niteleyicilerden arındırılarak tarafsız

ve vatandaşlığın toplum içindeki farklılıkları görünür kılacak ve koruyup geliştirecek bir şekilde tanımlanması noktasında birleşmektedir*(TESEV, 2012: 20-22).

2007 yılında Türkiye Barolar Birliği tarafından hazırlanmış olan tasarıda da vatandaşlık ile ilgili bir düzenleme yapılmıştır. Zira, söz konusu tasarının 39. maddesinde “Türk ulusu Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlarından oluşur.” şeklinde vatandaşlığı niteleyici bir ifade yer almaktadır (TBB, 2007: 84-85).

Tüm değerlendirmeler altında, Prof. Dr. Ergun Özbudun başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan 2007 Anayasa Taslağında vatandaşlığın tarifine yönelik üç alternatif sunulmuştur. Birinci alternatife göre, “Devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır.” İkinci alternatife göre, “ Türkiye Cumhuriyeti’ne vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkese, din ve ırk farkı gözetilmeksizin Türk denir.” Üçüncü alternatife göre ise, Vatandaşlık temel bir haktır. Kanunun öngördüğü esaslara uygun olarak bu statüyü kazanan herkes Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır.” (Zabunoğlu, 2013: 91). Komisyon özellikle ikinci tanıma karşı olumlu bir kanaat geliştirmiştir (Coşkun, 2009: 84). Ancak ortaya atılan görüşler, yapılan tanımlamalar Türkiye’nin yaşamış olduğu anayasa değişikliklerinde yer almamıştır. Dolayısıyla vatandaşlık kavramı anayasada mevcut halini devam ettirmektedir.

5. SONUÇ

Vatandaşlık kavramı tarihsel süreç içerisinde değişim ve dönüşümler geçirerek günümüz kullanımına erişmiştir. İlk çağlardan bu yana varlığını koruyan bir kavram olarak vatandaşlığın süreç içerisinde farklı unsurlar ile nitelendirildiğini görmekteyiz. Özellikle belli dönemler bu durumun oluşumunda kırılma noktaları olmuşlardır. Bunun en açık örneğini 1789 Fransız Devrimi göstermektedir. Zira, bu devrim ile birlikte ortaya çıkan ulus-devlet anlayışı beraberinde yeni bir vatandaşlık anlayışını getirmiştir. Bu yeni anlayış, vatandaşlığı ulus-devlete üyelik olarak gören bir algıyı yansıtmaktaydı. Özellikle Rousseau tarafından ortaya atılan konjonktüre uygun yeni vatandaşlık anlayışına göre, farklılıklar değil, benzerlikler öne çıkmaktaydı. Özellikle kamusal alanda benzerlikler üzerinden tanımlanan bir kimlik algısı hâkim durumdaydı. Bu anlayış 1970’lere kadar etkisini sürdürse de, bu dönemde ortaya atılan eleştiriler ve beraberindeki yükselen kimlik talepleri, vatandaşlığın hak ve hürriyet temelli şekillenmesi noktasında etkili olmuştur. Önce Dolf Sternberger ve ardından Jürgen Habermas yeni bir vatandaşlık anlayışı sunmuşlardır. Özellikle Habermas bu konuda geniş çevreleri etkilemiştir. Habermas’la birlikte etkisi artan bu yeni düşünce “anayasal vatandaşlık” olarak adlandırılmakta ve toplum içinde benzerlikler ile birlikte farklılıklara da vurgu yapmaktadır. Ancak süreç içinde Habermas’ın bu yaklaşımına eleştiriler de getirilmiştir. Bu noktada esas vurgu vatandaşlığın üyelik olarak değil, hak ve hürriyet temelinde algılanmasına yöneliktir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde, II. Meşrutiyet’e kadar uzanan bir süreç içinde vatandaşlık kavramının geliştiğini görmekteyiz. Elbette Türkiye açısından da bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Osmanlı’nın çokkültürlü mirasını devralan Cumhuriyet Dönemi’nin ilk yılları ve günümüze uzanan süreç içinde, Türkiye’de vatandaşlık anlayışında dünyadaki dönüşümlere uyumlu sayılabilecek adımlar atılmıştır. 1924 Anayasası’ndan itibaren başlayan bu sürecin özellikle 2000’li yıllarda bir hız kazandığı söylenebilir. Zira bu yıllarda yapılan yasal düzenlemeler ve reformlar bunu göstermektedir.

Öte yandan vatandaşlığın tanımı meselesi özellikle 2007 Anayasa taslağında gündeme gelmiş, ortaya çeşitli tanımlar atılmıştır. Özellikle sivil toplum ve oluşturulan Anayasa Komisyonu

* Anayasal vatandaşlık kavramını savunanlar da kendi içinde üçe ayrılmaktadır;

a. Herhangi somut bir tanım yapmayan ama anayasal vatandaşlığın genel ilkeleri dahilinde bir vatandaşlık düzenlemesi talep edenler;

b. Yeni anayasada vatandaşlığın “Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığı” olarak düzenlenmesini savunanlar.;

c. Yeni anayasada vatandaşlığın “Türkiyelilik” olarak düzenlenmesini savunanlar;

d. Yeni anayasada vatandaşlığın “Türkiye Vatandaşlığı” olarak düzenlenmesini savunanlar.

tarafından değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmalar anayasada yansımaları bulamamış ve vatandaşlık tanımı mevcut halini korumuştur.

KAYNAKÇA

- Afetinan, A. (1988). Medeni Bilgiler ve M. Kemal ATATÜRK' ün El Yazıları, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Altınbaş, D. (2009). "Avrupa Birliği'nin Başarısız Girişimi: Avrupa Yurttaşlığı", Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(3): 93-112.
- Aybay, R. (2008). Vatandaşlık Hukuku, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Aybay, R. (1998). "Teba-i Osmani'den T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?" (Ed. Artun Ünsal) 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaşına Doğru, ss. 37-42, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Caymaz, B. (2007). Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Coşkun V. (2009). "Anayasal Vatandaşlık", (Ed. Vahap Coşkun), Toplumsal Barışın İnşası: Sivil Bir Anayasa Arayışı, ss. 81-87, Heinrich Böll Stiftung Derneği ve Diyarbakır Barosu, Yayını, İstanbul.
- Dahl, R. (1996). Demokrasi ve Eleştirileri, (Çev. Levent Köker), Yetkin Yayınları, Ankara.
- Donald, J. (2008). "Vatandaş ve Kent Ayağı", (Ed. Ayşe Kadioğlu), Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara, ss. 140- 166, Metis Yayınları, İstanbul.
- Erdem, F.H. (2012a). "Anayasal Vatandaşlık ve Yeni Anayasa", Liberal Düşünce, 66(17): 49-56.
- Erdem, F.H. (2012b). "Yeni Anayasaya Doğru Vatandaşlık: Osmanlı-Türkiye Anayasalarında ve Yeni Yasada Vatandaşlık", SETA Analiz, Sayı: 51.
- Erdoğan, M. (2011). Anayasa Hukuku, Orion Kitabevi, Ankara.
- Eker, S. (2016). Türkiye'de Demokrasiyi Yeni Bir Yurttaşlık Anlayışıyla Düşünmek: Tekno-Bilimsel Yurttaşlık, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 71(1): 33-72.
- Güngör, M (2017). Bir Kimlik İnşası Olarak Ulus-Devlet Yurttaşlığı ve Yurttaşlık Kavramının Dönüşümü, Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 13(2): 438-464.
- Göze, A. (2005). Siyasal Düşünceler ve Yönetimler, 10. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
- Gözler, K. (2004). Anayasa Hukukuna Giriş, Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Gözler, K. (2000). Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Göztepe, E. E. (2003). "Yurttaşlığın Kamusal Ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve "Göçmen Forumu" Örnekleri", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 52(4): 229-248.
- Güllüpmar, F. (2012), "Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 67(1): 81-109.
- Gündoğdu, Y. (2004). "Avrupa Birliği Yurttaşlığı, Avrupa Kimliği Sorununa Çözüm Oluşturabilir mi?", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 3(2): 11-27.
- Gündüz, M. & Gündüz, F. (2002). Yurttaşlık Bilinci, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Habermas, J. (2005). "Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak, (Çev.: İlknur Aka), 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, 2005, İstanbul.
- Heater, D. (2007). Yurttaşlığın Kısa Tarihi, (Çev.: Meral Delikara Üst), İmge Kitabevi, Ankara.

- Işın E. & İşyar, B. (2008). "Türkiye'de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu", (Ed. Ayhan Kaya & Turgut Tarhanlı), Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları, ss. 79-101, TESEV Yayınları, İstanbul.
- Kadioğlu, A. (2008a). "Vatandaşlık: Kavramın Farklı Anlamları", (Ed. Ayşe Kadioğlu), Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara, ss. 21-30, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kadioğlu, A. (2008b). "Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği", (Ed. Ayşe Kadioğlu), Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara, ss. 31-54, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kaftan, E. (2012). Küresel Kapitalizmin Sonu: Çok Kültürlü Yurttaşlık mı, Kültürel Kimliklerle Bölünmüş Yurttaş mı? Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Karabulut, T. (2014). Yurttaşlığın Krizini Yeniden Düşünmek: Liberal Milliyetçilik ve Anayasal Yurtseverlik Kuramları, Ankara Üniversitesi Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 69(4): 871-890.
- Kastaryona, R. (2000). Kimlik Pazarlığı, Fransa ve Almanya'da Devlet ve Göçmen İlişkileri, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Keyman, E.F. & İçduygu, A. (1998), "Türk Modernleşmesi ve Ulusal Kimlik Sorunu: Anayasal Vatandaşlık ve Demokratik Açılım Olasılığı", (Ed. Artun Ünsal), 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaş Doğru, ss. 169-180, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kışlalı, A.T. (1984). "Eski Yunan'da Demokrasi ve Demokratik Düşünce" Amme İdaresi Dergisi, 17(1): 63-77.
- Kymlicka, W. & Norman, W. (2008). "Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme", (Ed. Ayşe Kadioğlu), Vatandaşlığın Dönüşümü, Üyelikten Haklara, ss. 185-217, Metis Yayınları, İstanbul.
- Marshall, T.H. & Bottomore, T. (2000). Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar, (Çev.: Ayhan Kaya), Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Özbudun, E. (2010). Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Özbudun, E. (1998). "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", (Ed. Artun Ünsal), 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaş Doğru, ss. 151-158, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özbudun, E. & Yazıcı, S. (2004). Democratization Reform in Turkey (1993-2004), TESEV Yayınları, İstanbul.
- Özer, A. (2009). "AB Sürecinde Türkiye'de Çok Kültürlülük ve Vatandaşlık Sorununa Sosyolojik Bir Bakış", I. Uluslararası Avrupa Birliği, Demokrasi, Vatandaşlık ve Vatandaşlık Eğitimi Sempozyumu: 29-30 Mayıs, Uşak Üniversitesi, 62-69, Uşak.
- Özkazanç, A. (2009), Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-liberalizm Sorunu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 64(1): 247-274.
- Polat, E. G. (2010). Anayasal Vatandaşlık, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Rousseau, J.J. (2014). Toplum Sözleşmesi, (Çev.: Vedat Günyol), 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Sarıbay, A. (1992). Yurttaşlık ve Katılımcı Demokrasi, <http://www.siyasaliletisim.org/ariv/analiz/388-yurttalk-ve-katilmc-demokrasi.html>
20.06.2017

- Sarıipek, D.B. (2010). Rousseau'nun Vatandaşlık Fikirlerinin Yirminci Yüzyıl Vatandaşlık Algısıyla Karşılaştırılması, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1(1): 93-103.
- Savran, G. A. (2013). Sivil Toplum ve Ötesi, Rousseau, Hegel, Marx, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Tanör, B. (2006). Osmanlı- Türk Anayasal Gelişmeleri, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- TBB, (2007). Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara.
- TESEV (2012). Yeni Anayasa Sürecini İzleme Raporu (Şubat 2012-Haziran 2012), İstanbul.
- Taylor, C. vd. (2005). Çokkültürcülük, 2.Baskı, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Topuzkanamış, Ş.E. (2013a). Vatandaşlık Üstüne Bir Tez, 1. Baskı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- Topuzkanamış, Ş.E. (2013b). "Anayasal Vatandaşlık Kavramının Anlamı, Amaçları ve Bu Kavram Işığında Geçmişle Yüzleşme Politikaları", Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 14(1): 133-168.
- Tunç, H.; Bilir, F. & Yavuz, B. (2009). Türk Anayasa Hukuku, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- Ulutaş E. (2014). "Türkiye'de Vatandaşlık Ve Anayasal Süreç" Akademik İncelemeler Dergisi, 9(1), 73-103.
- Ünsal A. (1998a). "Yurttaşlık Zor Zanaat" (Ed. Artun Ünsal), 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru, ss. 1-36, 11, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ünsal A. (1998b). "Yurttaşlık anlayışının Gelişimi" (Ed. Artun Ünsal), 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru, ss. 4-11, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Ünsal, A. (1998c). "Kayıp Kimliğinin Peşinde Türkiye", (Ed. Artun Ünsal), 75. Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru, ss. 181- 200, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Üstel, F. (2005). "Makbul Vatandaş"ın Peşinde, İletişim Yayınları, İstanbul
- Zabunoğlu, H.G. (2013). Türk Anayasal Düzeninde Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları, Yetkin Yayınları, Ankara.